

**ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՄՇԵՆԻ
ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ***

DOI: 10.54412/2738280X-2021.1-29

Խաչատրյան Համիկ

բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
ավագ գիտաշխատող. khachhasmik@yahoo.com

Բանալի բառեր. բառակազմություն, պարզ բառեր, ածանցում, նախածանց, ածանցավոր բառեր, հնչյունական տարբերակ, գրաբար, Համշենի բարբառ, փոխառություն:

Հայերենի յուրաքանչյուր բարբառի բառապաշար ներառում է երեք հիմնական շերտ՝ 1. բուն հայերեն բառեր, որոնք, ըստ Հ. Աճառյանի, ներկայացնում են հին հայերենի ծանոթ ձևերը, այլ խոսքով՝ հին հայերեն մատենագրությամբ մեզ ավանդված բառեր, 2. օտար բառեր, որոնք առաջին խմբից դուրս մնացած և զանազան օտար լեզուներից են փոխառված, 3. բարբառային կամ գավառական բառեր, որոնք որևէ օտար լեզվից փոխառված չեն, բայց նաև հայ հին մատենագրության մեջ ավանդված չեն¹:

Իբրև համակարգ՝ ոչ միայն աշխարհաբարի բառապաշարը, այլև յուրաքանչյուր բարբառի բառապաշար պատմական զարգացման երկարատև գործընթացի արդյունք է: Համշենի բարբառը ևս մեզ ներկայանում է հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլերի բառաշերտերով, տարբեր լեզուներից փոխառություններով: Այս բարբառի բառապաշարում, իհարկե, առանձնահատուկ տեղ ունեն նաև բարբառային բառերը, որոնք դրսևորվում են և՛ բառիմաստային, և՛ բառակազմական յուրահատուկ տարբերակներով:

* Ներկայացվել է 27.08.2021, գրախոսվել՝ 10.08.2021:

¹ Հ.Աճառյան, *Հայերեն գաւառական բարբառան*, Մոսկուա, 1913, էջ 3-4:

Ինչպես գիտենք, թե՛ գրական հայերենում, թե՛ բարբառներում բառերը բառակազմորեն ներկայացվում են երկու խմբով՝ պարզ և բաղադրյալ: Պարզ են այն բառերը, որոնք, ժամանակակից լեզվական ընկալմամբ, բաղկացած են միայն մեկ ձևույթից և «բառակազմական ու ձևույթաբանական տեսակետից վերլուծելի չեն»²:

Համշենի բարբառում առկա պարզ կամ արմատական բառերի մի մասը հայերենի՝ մեզ ծանոթ արմատներն են՝ բարբառին բնորոշ հնչատարբերակներով: Սույն հոդվածի շրջանակներում առանձնացրել ենք Համշենի բարբառում գործառող բարբառային արմատական բառերից մի քանիսը, որոնք սակավադեպ գործածություն ունեն գրական հայերենում և այլ բարբառներում կամ էլ դրսևորված են բարբառին բնորոշ յուրօրինակ հնչատարբերակներով:

Աք գրաբարյան բառանունը «ոտք» իմաստով գործածվում է Համշենի բարբառում: Օրինակ՝ *Աքըղ քաշն*, այսինքն՝ «ոտքդ քաշի՛ր», իսկ *աքվի*՝ վի հոգնակերտով բառաձևը «եզան հետևի երկու ոտքերը» նշանակությամբ է գործառում³:

Աղիս՝ հինհայերենյան «փականք, օղակ, կահ-կարասիք, վաճառքի բեռներ, ամբոխ, ցեղ, զարմ» իմաստներով պարզ բառը վկայված է սույն բարբառում *աիս* հնչատարբերակով՝ որպես «փակիչ, առանց բանալիի՝ սողնակ»-ի նշանակելի: Համշենի բարբառում գործածական է նաև *աղիս* արմատից ձևավորված *աիսուշ* բայանունը՝ «փականքով կողպել» իմաստով⁴:

Գրաբարյան *անութ, անթ* «թևի տակի փոս» նշանակությամբ արմատական բառը Համշենի բարբառում դրսևորված է *օնտ*՝ բարբառին բնորոշ ա>օ հնչյունափոխությամբ և որպես «գիրկ» հասկացության նշանակելի: Ավելի հաճախ այստեղ գործածվում է *անթ*-ից բաղադրված *օնտուշ*՝ «գրկել» բայանունը, օրինակ՝ Մսրը *օնտէծ* բնբնգին (Մայրը գրկեց երեխային):

² Է. Աղայան, *Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն*, Ե., 1984, էջ 219:

³ Հ. Աճառյան, *Քննություն Համշենի բարբառի* (այսուհետև՝ ՔՀԲ), Ե., 1947, էջ 222:

⁴ Բ. Թողաքյան, *Նշխարներ Համշենի և Տրապիզոնի բանահյուսության*, Ե., 1986, էջ 212:

Գէջ հինհայերենյան բառանունը բարբառում **կէջ, կէչ** հնչաձևերով գործառում է «խոնավ (միայն փայտի խոնավության համար), «թարմ և չչորացած» իմաստներով⁵ (**կէչ** փնփն՝ խոնավ փայտ):

Համշենի բարբառը այն փոքրաթիվ բարբառներից մեկն է, որ այսօր էլ գործառում է բնիկ հայերեն արմատական **կիւ** բառանունը՝ «մազտակ, ծամոն, ծամելու ձյուր» իմաստով⁶: Բարբառում բառը դրսևորված է **գիւ** հնչաձևով և ոչ միայն «մաստակ, ծամոն» նշանակությունն ունի, այլև կրոնափոխ համշենահայերի բարբառում գործածվում է որպես «ծառի խեժ» հասկացության նշանակելի⁷: Հարկ է արձանագրել, որ Համշենի բարբառում **գիւ** արմատից և **-ենի, -ուտ** ածանցներով բաղադրված են **գրվրնի** «ծամոնի ծառ՝ եղևնի, չամի» և **գրվրնուղ** (կուենուտ՝ «կվենիների անտառ») բառերը⁸: Օրինակ՝ Դըղակը **գրվրնուղը** կրնծին (Երեխաները կվենիների անտառը գնացին):

Այգ>ակրն: Հին մատենագրության մեջ վկայված **այգ** արմատական բառանունը՝ «առավոտ» իմաստով, ըստ Հ.Աճառյանի՝ բարբառային հայերենում պահված չէ, սակայն բարբառներում արձանագրված են **այգ** առաջնային բաղադրիչով **էգլաց, այգողք, էգուց, էգվան** բառանունները:

Համշենի բարբառում այս դեպքում էլ, որպես յուրահատուկ աշխարհընկալման արտահայտություն, պահպանվել է **այգ** բառանունը: Բարբառում առկա է **այգ** պարզ բառի **սկրն** բարբառային հնչատարբերակը՝ նույն «առավոտ» իմաստով (Հիվօնըր հրնձակ **սկրն** քուն ըղավ հէճ, այսինքն՝ Հիվանդը մինչև առավոտ չքնեց): Առավել հաճախադեպ են Համշենի բարբառին բնորոշ **ս** ցուցական

⁵ Հ. Աճառյան, ՔՀԲ, էջ 224:

⁶ Հ. Աճառյան, ՔՀԲ, էջ 238:

⁷ Ս. Վարդանյան, *Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը*, Ե., 2009, էջ 87:

⁸ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետ՝ ՀԱԲ), հ. 2, Ե., 1973, էջ 596, **Խաչատուր Թահմազ**, *Ջենիգի բարբառի բառարան* (այսուհետ՝ ՋԲԲ), Սոչի, 2014, էջ 39:

հողով՝ *սկրնս*՝ («այսօր» իմաստով. *սկրնս* շաղ ցույդ էր, այսինքրն՝ Այսօր շատ ցուրտ էր), ինչպես նաև *սկվօն* (*այգ+ուն*), *սկվրնա*, *սկվրնծու* տարբերակները: Սրանք, ամենայն հավանականությամբ, *սկրն* բառանվան հոլովական քարացած ձևեր են, որոնք անկախ գործածություն են ձեռք բերել՝ կիրառվելով «առավոտյան» նշանակությամբ: Ուշագրավ է, որ Համշենի բարբառում գործածական են նաև *այգ* արմատից ձևավորված *այգլաց* բաղադրյալ բառանվան *ակլաց*, *աքլաց*, *էքլաց* հնչաձևերը՝ «մեռելի քելեխ», այսինքրն՝ «հոգու հաց» նշանակությամբ⁹:

Ակն գրաբարյան արմատը Համշենի բարբառում գործունակ է: Այն ունի *ակն*՝ «ջրի ակունք» իմաստով՝ *ագ* և «մատանու ակ»՝ «մաղնիի ագ» տարբերակները: Բարբառում առկա են նաև *ակն* արմատից բաղադրված ուշագրավ բառանուններ, ինչպես, օրինակ, *ակնատ*՝ «թակարդ» իմաստով բառանունը, որը բնիկ հայերեն *ակն* բառի սեռ. *ական* բառաձևից է առաջացել: Հինհայերենյան *ակն* արմատը, բացի «*աչք*» հիմնական նշանակությունից, գրաբարում ունեցել է նաև *ակն*՝ «հույս, փոս, ծակ» իմաստները: Եվ, ըստ Հ. Երզրնկացու քերականության, *ական հատանել*՝ «փոս փորել, պատ ծակել», ոճից էլ կազմված է *ականատ*՝ «մկան և ուրիշ կենդանիների թակարդ», բառանունը¹⁰: Բարբառային հայերենում *ականատ* բառը հանդես է գալիս «թռչուն որսալու ցանց, պատի մեջ բացված դարան կամ սենյակից սենյակ բացված փոքր պատուհան» նշանակություններով:

Խնդրո առարկա Համշենի բարբառում դրսևորված է *ագնաղ* (նաև՝ *ագնատ*) (հոգն. *ագնաղնի*) հնչաձևով բառանունը, որն ունի «թակարդ» նշանակությունը¹¹:

Համշենի խոսվածքներում վկայված են նաև *ակն* արմատից բաղադրված *ագնրուշ* (ակնառել) բայանունը, որը «չար աչքի գալ»

⁹ Հ. Աճառյան, ԶԺԲ, էջ 259, Խաչատուր Թահմազ, ՋԲԲ, էջ 6:

¹⁰ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ.1, Ե., 1971, էջ 107:

¹¹ Խ. Թահմազ, ՋԲԲ, էջ 4, Բ. Թողաքյան, Նշխարներ Համշենի և Տրապիզոնի բանահյուսության, Ե., 1986, էջ 212:

դարձվածային նշանակությունն ունի, և) **ազրմում** (*ակնանում* կամ *ակնանում*) բառանունը:

Հարկ է նշել, որ Համշենում **ագ** արմատը դրսևորված է նաև «կրակ» նշանակությամբ: Ի դեպ, *ագը* «կրակ» իմաստով գործածական է միայն բարդ բառերում: Այսպես՝ «կրակ անելու կպչան» իմաստով **ագըլուծկ** (հոգն. *ագըլուծկնի*) բառանուն է վկայված հիշյալ բարբառում, որը կազմված է *ակն+ ա+ լուց +ք* բաղադրիչներից: Բ. Թողաքյանը հիշյալ բառանունը արձանագրել է **ակըլուց** հնչատարբերակով, որն ընդհանրապես «ջահ կամ չորացած փայտից կամ ցողուններից (կանեփի, գարու) պատրաստած ջահ» իմաստով է գործառում¹²:

Չորս, բյուր, քսան պարզ թվականները ուշագրավ հնչատարբերակներով են դրսևորված Համշենի բարբառում: **Չորս**-ը **չխս** հրնչաձևով է արտահայտված, որում, ինչպես տեսնում ենք, Համշենի բարբառին բնորոշ հնչյունափոխությամբ, բաղաձայնից առաջ *ր*-ն դառնում է *յ*, իսկ միավանկ բառերի *n* հնչյունը փոխվում է *ե*-ի (*չորս > չխս*):

Բյուր (*բիւր*) թվականը բարբառում «մեծաքանակ մի թիվ» է նշանակում՝ արտահայտվելով **պիւր** հնչաձևով, և գործածվում է *պիւր-հազար* բաղադրյալական հարադրությամբ (*պիւր-հազար*, այսինքն՝ «անթիվ-անհամար»):

Քսան արմատական թվականի դեպքում տեղի է ունեցել *ք* հնչյունի անկում՝ դրսևորվելով **սոն** հնչատարբերակով. Ըն դրդըն **սոն** դարեգոն ըղավ:

Լեպ: Գրաբարում չվկայված հնդեվրոպական արմատ է դիտարկել Գ. Ջահուկյանը *լեպ* (*leb) բառանունը՝ «լեզվի վրայի կեղտ, դիրտ» նշանակությամբ, որը, ըստ գիտնականի, գործածվում է Ղաբաբաղում *լեպանք, լոպանք* «դիրտ, մուր (օձառ եփելուց հետո մնա-

¹² Բ. Թողաքյան, նշվ. աշխ., էջ 212, Խ. Թահմազ, նշվ. աշխ., էջ 4: Տե՛ս նաև տետր հ. 39:

ցած)», *լեպակալել*՝ «կեղտոտվել, փառակալել (լեզվի մասին)», ինչպես նաև Ղազախում՝ *լոպոպ* «ջրալի ցեխ» իմաստով¹³:

Համշենի բարբառի գավառական բառերի ցանկում Հ. Աճառյանը ևս վկայել է բարբառային հնաբանություն համարվող *լէպ* արմատական բառանունը, որը բարբառում «ջրի երեսին հավաքված փրփուր» նշանակությունն ունի¹⁴: Ըստ մեր բարբառախոսների, սակայն, *լէպ* բառանունը բարբառում *լիւպ* հնչածնով «ջրալի ցեխ» իմաստով է կիրառվում, օրինակ՝ Ջօմպըն *լիւպ* էր (Ճանապարհը ցեխոտ էր), Վըրայեզըն յետկը ջօմպըն *լիւպիւզ* ըղաձ էր (Անձրևից հետո ճանապարհը ցեխոտվել էր):

Բարբառային հայերենում գործառող *դախ* բառանունը «հնանալով և կամ շատ մեծանալով կարծրացած, դարթ դարձած» իմաստով որոշ բարբառներում դրսևորված է *դահ* հնչածնով: Արմատական այս բառանունը Համշենի բարբառում վկայված է *տահ* հնչատարբերակով «հին, քարթու, օթեկ» նշանակությամբ¹⁵: Օրինակ՝ Պօնջարը *տահ* ւն, ուղվիլ չի (Բանջարը դախ է, ուտել չի լինի):

Գահ: Ի տարբերություն Հ. Աճառյանի, որ առանձնացնում է *qah*՝ «պատուի աթոռ» և *qah*՝ բարձր տեղ» իմաստներով բառերը¹⁶, Գ. Ջահուկյանը կարծում է, որ դրանք իրանական փոխառություններ են և ստուգաբանորեն առնչակից են, մանավանդ որ իրանական բառերը նշանակում են ոչ միայն «աթոռ», այլև առաջին հերթին՝ «տեղ, վայր»¹⁷: Համշենի բարբառում այսօր էլ կիրառելի է հիշյալ արմատական բառանունը՝ *քիւհ* հնչածնով, «դժվարանցանելի բլուր կամ բարձունք» նշանակությամբ (Ջօրով *քիւհը* էլակ, այսինքն՝ *Դժվարությամբ* բարձունքը ելանք: Ընեժ դունը *քիւհին* վըրըն *ւն*, *այսինքն*՝ Նրանց տունը բլրի վրա է): Հ. Աճառյանը արձանագրել է

¹³ Գ. Ջահուկյան, *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, Ե., 1972, էջ 260:

¹⁴ Հ. Աճառյան, ՔՀԲ, էջ 260:

¹⁵ Հ. Աճառյան, ՔՀԲ, էջ 225:

¹⁶ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 1 Ե., 1971, էջ 502:

¹⁷ Գ. Ջահուկյան, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան*, Ե., 2010, էջ 45:

նան *քիւհ* բառի *-ոտ* ածանցով (բարբառում՝ *ոտ>էղ*) ձևավորված *քիւհէղ* բառանունը (*քիւհէղ դէղ*՝ դժվարանցանելի տեղ է)¹⁸:

Թեր(թ): Բնիկ հայերեն բառ՝ հնիւ. *pter-* արմատից, որը, ըստ Հ.Աճառյանի, կանոնավորապես տալիս է *թեր* (կամ *թեռ*): *Թեր(թ)* բառը, որը կազմված է արմատական *թեր* ձևից, գիտնականի կարծիքով, թեև հնից ավանդված չէ, սակայն այսօր էլ գործածական է հայերենի բարբառներում: Ըստ նրա՝ *թեր* բառի սկզբնական նշանակությունը եղել է «թռչունի թևը, փետուրը», որը բառիմաստի հետագա ընդարձակմամբ կամ փոխաբերացմամբ ստացել է նաև «տերև, կողք, կողմ, թերի» նշանակությունները¹⁹: Համշենի մի շարք խոսվածքներում (Օրդուի Չիբուխլու, Ճենիկի Բալլուղ, Ծեբելդա գեր, Տրապիզոն և այլն) արձանագրված է *թերը (թիր)*՝ որպես «տերև» հասկացության նշանակելի: Թեև ըստ Հ.Աճառյանի՝ Համշենի բարբառը չունի *տերև* բառը, սակայն ՀԲԱ ծրագրով հավաքած նյութերում վկայված է նաև *տերև* բառանունը՝ *դերել* և *դերէք* հնչածներով (ձառի *թեր*, հավելի *թեր/դերէք*, ձառի *դերէք*)²⁰:

Ներ: Համշենի բարբառի բառապաշարում գործառում է բնիկ-հայերենյան *ներ* արմատական բառանունը, որի սկզբնական նշանակությունն է եղել «ամուսնու մյուս կինը կամ հարսնակից կանայք երկու եղբայրների»²¹: ՆՀԲ-ում բառը համարվում է նու+եր «նուեր, նուանք» հարսներ ձևից առաջացած՝ «հարսնակից կանայք երկուց եղբարց կամ միևնույն առն ի հին օրէնս»²²: Եվ արդեն 5-րդ դարում հասարակական ընկալմամբ «տեգոր կինը» և «ամուսնու մյուս կինը» բոլորովին տարբեր հասկացություններ են: Ո՛չ արդի գրական հայերենում և ո՛չ էլ հայերենի բարբառներում չի գործառում գրաբարյան «ամուսնու մյուս կինը» նշանակությունը, քանի որ այս նշանակելին այլևս բնորոշ չէ ազգակցական համակարգին: «Ամուսնու

¹⁸ Հ. Աճառյան, ՔՀԲ, էջ 224:

¹⁹ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 2, Ե. , 1973, էջ 184-185:

²⁰ Տե՛ս տետր հ. 99, 52, 39, 252, 336:

²¹ Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 3, էջ 443:

²² Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. 2, Ե., 1981, էջ 414:

մյուս կինը» իմաստը աստիճանաբար հնանում է, և *նէր* բառի կիրառությունը սահմանափակվում է միայն *տեգորկին* իմաստով:

Նշենք, որ արևմտյան խմբակցության բարբառախմբերի խոսվածքներում լայն գործառություն է ունեցել հինհայերենյան *նէր* բառանունը (Քեսաբ, Բեյլան, Հաջըն, Խարբերդ, Երզնկա), որը, ի դեպ, Քեսաբի և Սվեդիայի բարբառներում արձանագրված է նաև *նէր* արմատից բաղադրված *նիրդրզէն*, *նուրդրզէն* բառանուններով՝ *նէր+տիկին* կաղապարով: Կարծում ենք՝ *տալտիկին*, *նէրտիկին* և նման կաղապարներով առաջացած բառերը վկայում են երբեմնի ազնվականական-իշխանական ընտանեկան հարաբերությունների մասին, որոնց վերացումից հետո դրանք պահպանվել են իբրև մնացուկային երևույթներ և աստիճանաբար ստացել ընդհանրական կիրառություն:

Ինչպես փաստեցինք, Համշենի բարբառում այսօր էլ գործածական է *նէր* բառանունը՝ «*տեգորկին*» նշանակությամբ (*Նիրէճը* ազորն ցավիր գու՝ Տեգոր կնոջ ատամը ցավում էր)²³:

Տասսուռ²: Հինհայերենյան *թասսեմ պարզ* բայանունը ճանիկում դրսևորված է **տասսուռ**² հնչաձևով: Ունիւի շրջանի Բալլուղ գյուղի խոսվածքում արձանագրել ենք հետևյալ օրինակները՝ «Բառագը էլա *տասստէծա*»՝ Ջառիվերը բարձրացա, հոգնեցի, «Շօկուն *տասստէծա*»՝ շոգից շունչս կտրվեց, «Գերա *տասստէծա*»՝ կերա պայթեցի: Հ. Աճառյանը հնարավոր է համարում, որ գրաբարյան *թասսեմ*՝ «հևալ, շունչը կտրվել» իմաստով բառանունը իրանական փոխառություն լինի՝ *tāsā* տրսմություն, տխրություն, որից էլ՝ գնչուերեն *tasās*՝ «անձկություն, հոգ, վիշտ»: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ թեև «իր նշանակութիւններն էլ նոյն չէն հայերենի հետ, բայց պետք է, որ ունեցած լինի նաև «հևալ» նշանակությունը, ինչպես ցույց է տալիս իրանեանից փոխառեալ գնչ. *tasava*՝ «շնչահեղձ լինել» բառը»²⁴:

Հարկ է նշել, որ *թասսեմ* բայանվանը անդրադարձել է նաև Լ. Հովհաննիսյանը՝ համարելով, որ «իրանական *tās* արմատը հայե-

²³ Տե՛ս տետրեր հ. 52, 94, 252, 336:

²⁴ Հ. Աճառյան, *ՀԱԲ*, հ. 2, էջ 157:

րենում ներկայանում է երկու ձևով՝ *տաս* (*պարտասել*՝ հոգնել, ուժասպառ լինել) և *թաս* (*թասել*)»։ Ըստ գիտնականի՝ հայերենում իրանական փոխառությունների մեջ առկա են միևնույն արմատի տարբեր, այդ թվում նաև խուլ - շնչեղ խուլ հակադրությամբ ձևեր (հմմտ. պաշտպան - փուշտիպան, կեշ - քեշկ)։ Եվ, ըստ Լ. Հովհաննիսյանի, խուլերի շնչեղացումը իրանական լեզուներում համեմատաբար ուշ շրջանի երևույթ է, այսինքն՝ *թասել*-ը ժամանակագրորեն հայոց լեզվի մեջ մտել է ավելի ուշ, քան *պարտասել*-ը։ Գիտնականը չի բացառում տարբեր աղբյուրների գոյությունը, որոնցից մեկում պարզ խուլերը դեռ չէին շնչեղացել, մյուսում առկա էր խուլերի շնչեղացում։ Շարունակելով իր դիտարկումները՝ նշում է, որ եթե թ>տ անցումը կատարված լիներ հայերենում, որը քիչ հավանական է համարում, ապա *թաս* ձևը պետք է դիտել որպես հայերենի բարբառային տարբերակ²⁵։ Վերոհիշյալ դիտարկումները հաշվի առնելով՝ հակառակ Հ. Աճառյանի այն պնդման, որ *տաստուշ* բառանվան նախաձայն *տ*-ն առաջացել է վերջին *տ*-ի ազդեցությամբ²⁶, կարծում ենք՝ թերևս Համշենի բարբառում առկա *տաստուշ* բառանունը հավաստի է դարձնում Լ. Հովհաննիսյանի դիտարկումներն առ այն, որ *թասել* բառանվան *տաս* տարբերակը ավելի հին է, քան *թաս*-ը։

Ածանցում

Ինչպես մյուս բարբառներում, այնպես էլ Համշենի բարբառում ածանցումը հիմնականում դրսևորվում է վերջածանցների միջոցով։ Կարելի է ասել, որ հունաբան դպրոցի ստեղծած ածանցներից և ոչ մեկը չի գործածվում բարբառային հայերենում, իսկ նախաձանցներն ընդհանրապես սահմանափակ կիրառություն ունեն։ Հիմնականում գործունակ են ժխտական *ան*, *չ* և պարսկերենից փոխառյալ *բէ* նախաձանցները։

²⁵ Լ. Հովհաննիսյան, *Հայ-իրանական նոր ստուգաբանություններ*, Ե., 2005, էջ 29-30։

²⁶ Հ. Աճառյան, *ՀԱԲ*, հ. 2, էջ 157, *ՔՀԲ*, էջ 229։

Համշենի բարբառում ևս, ինչպես այլ բարբառներում, նախածանցներից ամենակենսունակը *ան*-ն է, որը, դրվելով գոյականների, երբեմն նաև բայահիմքերի վրա, ձևավորում է ածականներ: Գ. Ջահուկյանը նկատում է, որ «ժխտական նախամասնիկներից *ան*-ը շարունակում է նորանոր կազմություններ տալ՝ որպես գործուն և արդյունավետ ածանց հասնելով մեր օրերը: Բնիկ հնդեվրոպական հիմքերի հետ միասին սկսում է հանդես գալ փոխառյալ հիմքերի, հնդեվրոպական շրջանից ժառանգված և վաղնջահայերենից եկող կազմությունների կողքին՝ նոր կազմություններ»²⁷:

Հ. Աճառյանը Համշենի բարբառի համար «իբրև նախամասնիկ» փաստում է միայն *ան* ժխտական նախածանցը²⁸:

Հայտնի է, որ Համշենի բարբառի առանձնահատկություններից է *մ*, *ն* ոնգայիններից առաջ *ա>օ* հնչյունափոխությունը, օրինակ՝ *բամբակ>բօմբակ*, *բան>պօն*, *ճանճ>ջօնջ*, *ամիս>օմիս*, *դարման>տարմօն* և այլն, և այդպես էլ *ան* նախածանցը բարբառում դրսևորված է *օն* հնչաձևով:

Համշենահայ բանահյուսությանը և բարբառին վերաբերող ուսումնասիրությունների բարբառային բառերի բառացանկերում առանձնացրել ենք *ան* նախածանցով մի շարք բառեր²⁹: Դրանցից է, օրինակ, *անապակ* բառը, որը բարբառում դրսևորված է *օնբազ* հնչաձևով և ունի «անապակ, ցամաք հաց» նշանակությունը: Հետաքրքրական է *օնահ*՝ «անհոգ», *օնահուտին*՝ «անհոգություն» բառերի գործածությունը Համշենի բարբառում. մեր դիտարկմամբ՝ *օնահը* փոխաբերացմամբ «անհոգ» իմաստով է գործառում, քանզի, եթե մարդը առանց վախի ու տագնապի է ապրում, դառնում է անհոգ:

Օնգրլմօն, *օնգրլմօնազ*՝ «անհասկացող» անընկալունակ:

Օնիկ-ը՝ անեկ՝ «առանց թթխմորի թխած հաց»³⁰ նշանակությամբ է փաստված, իսկ մեր բարբառախոսներից արձանագրել ենք

²⁷ Գ. Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան*, Ե., 1987, էջ 357:

²⁸ Հ. Աճառյան, ՔՀԲ, էջ 188:

²⁹ Խ. Թահմազ, ՋԲԲ, էջ 213:

³⁰ Բ. Թոռլաքյան, նշվ. աշխ., Ե., 1986, էջ 241:

նան **օնէգ** հնչատարբերակով բառը, որը նոր մերած մածունին կամ չթթված խմորին են ասում (*Օնէգ* մածուն ունիմ, գուղիս տս՝ Նոր մերած մածուն ունեմ, կուտե՞ս):

Ան նախածանցով են ձևավորված նան՝ **օնլի՛** «անալի», **օնհօւ՛** «անհամ», **օնկուն՛** «անգույն», **օնդէր՛** անտեր, **օնլըվա**, **օնբագաս**, **օնբախտ**, **օնլիգու**, **օնդագ**, **օնբաս**՝ «անյուղ, անհամ», **օնգուշտ** (Ուղեղիկը **օնբաս** էր՝ Ուտեղիքը անյուղ էր, Շաղ **օնգուշտ** մաշտ ս՝ Շատ անկուշտ մարդ է, Ուղեղիկը **օնլի** ս՝ Ուտեղիքը անալի է) և այլն, որոնք գրի ենք առել մեր բարբառախոսներից:

Չնայած Հ. Աճառյանի այն պնդմանը, որ Համշենի բարբառում գործածվում է միայն **ան** ժխտական ածանցը, թեև սահմանափակ կիրառությամբ, այնուամենայնիվ մենք արձանագրել ենք նան չ նախածանցով բառեր, ինչպես՝ **չրդէս**, **չրպէր**, **չօննօղ**, **չուննօղ**՝ «չունեցող» (Ագոս **չուննող** շօնը օսկեր նեղուշ բիղու չս՝³¹ Ատամ չունեցող շանը ոսկոր նետել պէտք չէ), **չիմխօս**՝ «քչախոս, չխոսկան», **չօննըվէր**՝ չուննոր³² (Շաղ **չիմխօս** բուլիզ մըն ս՝ Շատ քչախոս աղջիկ է: Զատը ընէր շաղ **չօննըվէր** էյն ս՝ Նրանք առաջ շատ **չուննոր** էին: սնդմուն **չրդէս** մաշտ ալ չիկա՝ Այդքան չտես մարդ էլ չկա):

Ի լրումն այս ամենի՝ փաստենք, որ Հ. Աճառյանը Համշենի բարբառում **տ** ժխտական ածանցի մի արտաստվոր ձևի մասին է վկայակոչում: **Տկար** բառը «թույլ, տկար, հիվանդոտ» նշանակությամբ, բարբառում դրսևորված է **ըզզար** «անստվոր ձայնափոխությամբ», որն ըստ գիտնականի՝ հայերեն **տկար** բառից է առաջացել: Բարբառում առկա են նան **ըզզար**-ից ձևավորված **ըզզարուտին**՝ «տկարություն, հիվանդություն», **ըզզայնուշ**՝ «հիվանդանալ, տկարանալ», **ըզզայցընուշ**՝ «տկարացնել, հիվանդացնել» բառանունները: Թե ինչ բառի նմանությամբ կամ ինչ արտաքին այլ պատճառով

³¹ Տե՛ս նույնը, էջ 194:

³² Հ. Գուրունյան, *Համշենահայ բանահյուսություն*, Ե., 1991, էջ 326:

է տեղի ունեցել այս անսովոր հնչյունափոխությունը, որի օրինակը չկա ոչ մի այլ բարբառում, գիտնականի համար մնում է առկախ³³:

Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ դեռևս 5-րդ դարում *տ-* ժխտականով հիմքերը սակավաթիվ են, և *տ-*ի անարդյունավետ դառնալու պրոցեսը տեղի է ունեցել հատկապես հնագույն շրջանում: Գիտնականը սրանով է բացատրում *տ-*ով ձևերի կողքին *ան-*ով գուգահեռ կամ մերձավոր ձևերի հանդես գալը 5-րդ դարում և հետագայում (տգեղանգեղ, տհաճ-անհաճոյ, տքնիմ-անքուն և այլն)³⁴:

Այսպիսով՝ քննության ենթարկելով Համշենի բարբառի բառակազմական որոշ իրողություններ՝ կարելի է եզրակացնել, որ հիշյալ բարբառն իր բառապաշարում ունի և պահպանել է բազմաթիվ ուշագրավ արմատական պարզ բառեր, ինչպիսիք են *աք-*ը, *այգ-*ը, *ներ-*ը, *գեջ-*ը, *կիվ-*ը, *թեր-*ը, *դահ-*ը, *գահ-*ը, *ակն-*ը, *տաստուշ-*ը, որոնցից շատերով բաղադրվել են բարբառին բնորոշ՝ յուրօրինակ աշխարհընկալմամբ ձևավորված ածանցավոր կամ բարդ բառանուններ, օրինակ՝ *գրվրնուտ*, *էքլաց*, *ագնադ*, *ագրմում*, *ագրլուծկ*, *քահէդ*:

Դիտարկելով Համշենի բարբառի նախածանցները՝ կարող ենք արձանագրել, որ ինչպես այլ բարբառներում, այնպես էլ հիշյալ բարբառում գործունակ է հիմնականում *ան* նախածանցը, մասամբ՝ նաև *չ-*ն:

Hasmik Khachatryan - Some realities of word-formation in the Hamshen dialect.- Studying some realities of word-formation in the Hamshen dialect, we have noted that the dialect possesses and has preserved in its vocabulary a number of noteworthy simple root words, such as *այգ* [ayg] (dawn), *աղի* [aghkh] (lock), *անութ* [anut], *անյծ* [ant] (embrace), *աք* [aq] (leg), *ներ* [ner] (sister-in-law), *գեջ* [gej] (damb), *կիվ* [kiv] (chewing gum), *դահ* [dah] (old, stale), *թեր* [ter] (leaf), *գահ* [gah] (height), *ակն* [akn] (eye), and *տաստուշ* [tastush] (to pant), from many of which have derived complex or compound words formed with the worldview peculiar to the dia-

³³ Ն. Աճառյան, ՔՀԲ, էջ 62:

³⁴ Գ.Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան*, էջ 358:

lect, such as *գրիլնուն* [gyvynut] (*cedar forest*), *էրիւց* [eqlats] (*mourning ceremony on the next day of the funeral*), *աղնւղ* [agnad] (*trap*), *աղնմւ* [agymum] (*propolis*), *աղլուծ* [agylutsk] (*kindling used to start fire*), *աղնրշ* [agnyrush] (*to have evil eye cast upon oneself*), and *քահէ* [qahed] (*a high place*).

Studying the prefixes in the Hamshen dialect, we have noted that in this dialect, as in others, the most widely used prefix is the prefix “un-” which, due to dialect-specific alteration, has become “on-” (օնէր [onder] (abandoned), օնի [onli] (tasteless), օնէգ [oneg] (unleavened/immature)). The negative “ch-” prefix is also partly used (չիմխօս [chimxos] (taciturn), չօննրէր [chonnyver] (impoverished), չրէտ [chydesh] (ignorant/insatiable)).

Keywords: word formation, root words, suffix, prefix, derivative words, phonetic version, Old Armenian, Hamshen dialect, borrowing.

Khachatryan Hasmik - PhD of Philology, Senior Researcher, Institute of Language after H. Acharyan of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. khachhasmik@yahoo.com

Хачатрян Асмик- Некоторые лексические реалии диалекта Амшен-на. -Изучая некоторые словообразовательные реалии амшенского диалекта, мы заметили, что упомянутый диалект сохранил в своем лексиконе множество примечательных простых слов, таких как *այգ* - айг (рассвет), *աղի* - агэх (замок, запор), *անտ*, *ант* (объятие), *աք* - ак (нога, стопа), *ան* - ан (жена деверя), *аг* - гедж (влажный), *кив* (жвачка), *даг* (старый, чёрствый), *тер*, *терев* (лист), *гаг* - гаг (высота; трон), *акн* (глаз), *таштуш* (запыхаться), и на основе многих из них составлены аффиксальные, составные и сложные лексемы, сформированные в соответствии с присутствующим данному диалекту своеобразным мировосприятием, например: *գրիլնուն* – гэвэнут (лес, кущи), *էրիւց* (*էրիւց*) – эклац (плач /посещение могилы на следующий после похорон день/), *աղնւղ* – агнад (ловушка), *աղնմւ* – агэмум (прополис), – *աղլուծ* – агэлуцк (щепа для розжига), *աղնրշ* – агнэруш (сглаз), *քահէ* – кахэд (высокое место).

Согласно исследованиям префиксов амшенского диалекта (как и других диалектов), наиболее функциональным, продуктивным стал префикс *ան-* (близкий по значению префиксу *без-*), который в ре-

зультате звукоизменения в данном диалекте звучит как *он-* (ондер - бесхозный, онли - несоленый, онег – недошедший /о тесте, простокваше/), и частично отрицательный *ɣ-*, синоним не- (чимхос – неразговорчивый, *чонэнвер* - неимуций *чэдес*– невежа (не видел, не знает).

Ключевые слова: словообразование, простые слова, аффиксация, приставка, деривация (производные слова), фонетическая версия, амшенский диалект, заимствования.

Хачатрян Асмик - кандидат филологических наук, старший научный сотрудник, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА.

khachhasmik@yahoo.com